

Slöjd på marginalen

Om upplänningars användning av björken

HÅKAN LIBY

Det är nog rimligt att påstå att slöjd för avsalu och specialiserad slöjdverksamhet, spelat en marginell roll i Uppland under de århundraden vi kan överblicka. Varför? Jo, för att jordbruket engagerade all tillgänglig arbetskraft och någon kompletterande näring av betydelse, har det helt enkelt inte funnits behov av. Däremot har slöjddandet

för eget bruk varit en omistlig del i hushållsekonomin. Kvinnorna svarade för den omfattande textila produktionen medan männen förfärdigade allehanda redskap av främst trä och järn. Vid sidan av den egna tillverkningen hemmavid, var det givetvis också nödvändigt att ta flera olika hantverkares tjänster i anspråk.

Foto: Tommy Arvidson

Björken lämnade slöjdmaterial till en mängd olika produkter. Bilden visar exempel på vad som tillverkats i Uppland av björkens trä, ris och näver.

En naturtillgång för husbehovsslöjdan-
det som erbjudit många olika material för
varierande tekniker och verksamheter, är
tvivelsutan björken. Låt oss i den här
artikeln studera hur just björken, och då
framför allt nävern, använts av upplänning-
ar i äldre tid. Vi skall då snart märka att i
synnerhet näverslöjden varit en marginell
företeelse i landskapet med nämnvärd om-
fattning endast i de norra delarna.

Björken kom in som det första trädet
i vårt land, strax efter istidens slut för
ungefär 10 000 år sedan. Spridningen följde
inlandsisens avsmältning och den snabb-
växande björken etablerade sig tidigt. Det
är emellertid ovisst om det här någon gång
har funnits ren naturskog av björk. I läng-
den konkurreras björken ut av barrträd, i
synnerhet av granen, men efter en barr-
skogsavverkning är det ofta livskraftiga,
spåda björkplantor som först gör entré.

Björken är ett karaktärsträd för norden
och i Sverige är förekomsten idag särskilt
påtaglig norr om Dalälven. Här kan vi
också finna en delförklaring till att den
norrländska, rika näverslöjdstraditionen
bara tangerar Uppland "i marginalen",
mellan det norrländska kulturområdet
och landet i övrigt.

Trä, ris och löv

Björkved var bra att elda med och har
följaktligen under hela vår historia givit
ljus och värme på hårdar och i spisar. Mer
bestående värde fick det hårda virket när

det användes för tillverkning av outhärliga
redskap. Björkens virke kom väl till
pass i t ex vissa jordbruksredskap och
kördon, räfskamar, slevor och de svepta
kärlets tunna väggar, d v s själva svepen.
För svarvning av kår och redskap, som
skålar, mjölkflaskor, tallrikar, bröd- och
mangelkavlar lämpade sig också björkträ
särskilt bra. Slöjdaren som ägnade sig åt
snideri eller dekoration av träytor med
karvsnitt, ristning och gravering, valde
inte sällan björkvirke för arbetet.

Det utslagna björkriset har använts till
prydnad och utsmyckning i samband
med vårens och försommarens högtider. I
vardagens hushållsarbete kom björkriset
till stor nytta i form av bundna mattor,
sopkvastar med eller utan skaft samt i
vispar, bundna för olika ändamål. Anna
Karlsson, född 1865 i Vaksala socken be-
rättar: "Rörvispen var en vanlig visp av
björkris. Stålvisar fanns inte förr så vi
hade bara rörvispar. Vi hade enkom sås-
visp av björkris. Det var en rörvisp det
också, å vi gjorde dom själva. Jag kunde
inte göra visp, men mamma kunde."

Riset till mattor, kvastar och vispar
togs alltid på våren. Det ris som skulle an-
vändas till vispar valdes med särskild
omsorg då det skulle skalas för att bli vitt
och fint innan det bands till vispar.

Äldre textilier vävda av ullgarn vittnar
om ännu ett verksamhetsfält där björken
bidragit med material, nämligen växtfärg-
ning med björklöv. Det pålitliga och upp-
skattade färgämne som björklöven gav,

Foto: Sven Österberg

*Ladugårdkvast av björkris
tillverkad 1976 av Sven
Johansson, Kungsgården,
Gamla Uppsala.*

färgade garnet lysande gult med rika variationer från rödgult till gulgrönt.

Även björkens innerbark har använts för färgning. Bondefiskarna längs kusten "lättade", d v s färgade förr skötarna i färgbud med stött bark så att det ljusa garnet blev gulbrunt. Färgningen skedde vanligtvis i en järngryta över öppen eld, utanför sjöboden.

Bristen på källmaterial förbjuder mig att kommentera användningen av björkrötter i den uppländska husbehovsslöjden. Visserligen finns det några få björkrotsprodukter bevarade i våra bygder men det är knappast troligt att de tillverkats i Uppland.

Vid sidan om slöjdtemat kan här också nämnas att man förr i tiden ibland tappa-

de björken på den sockerhaltiga och näringsrika saven, vilken sedan jästes till en uppskattad dryck, björkdricka.

Näverns många goda egenskaper

Av alla slöjdmaterial som björken bidragit med har barkens yttersta skikt, nävern, en särställning på grund av dess synnerligen goda egenskaper. Nävern var lättåtkomlig, lätt att bearbeta, elastisk och framför allt, den stod emot väta och isolerade mot fukt. Dessa goda egenskaper har också människor förstått att utnyttja på bästa sätt sedan förhistorisk tid.

När kvarteret Kransen i Uppsala undersöktes i slutet av 1970-talet, fann arkeologerna bl a ett medeltida exempel på

hur nävern användes som fuktspärr och skydd mot röta. I det bebyggelseskikt som daterats till 1300-talets början, påträffades en botten till ett laggat garverikar som stod direkt på marken men vilade på ett underlag av näver.

Torr näver var utmärkt att ha till hands som "eldtände" i samband med den dagliga eldgörningen. Det ansågs inte vara så noga hur man tog s k brännäver, det kunde vara små bitar som inte gick att använda till annat. "Man kunde ta brännäver när som helst å inte bara i savningstí'n. Man hade 'n i ett hörn i ve'bon för å ha å tända mä i spisen", berättar Johan Eurell i Börstils socken.

Nävertakten skedde i regel på våren under savningstiden då nävern lättast lossnar. Nävern togs ofta i form av hela flak, som efter några snitt med kniven lossade från underbarken. En annan metod var att skära loss långa, smala, spiralformade näverremсор från björkstammen.

Näverlappar för taktäckning

Björknäver har varit ett omistligt material i byggnadstraditionen, århundraden igenom. Nävern las under stolpar som ställdes i jorden eller under åsar som kom i kontakt med fukt. I äldre knuttimrade byggnader ligger näver ofta som fuktavvisande skikt mellan syll och stengrund. Den vanligaste funktionen har nävern emellertid haft i samband med husens taktäckning. Taknävern hölls

på plats av takveden, d v s rundvirke eller brädor som las mer eller mindre tätt och korsades övernocken. Nävertaken kunde också täckas med torv, vilken hade samma uppgift som takveden, nämligen att hålla näverflaken på plats. Ett tak skulle helst läggas med flera lager näver och hållbarheten var mycket god, minst 60 år stod nävern emot väder och vind.

Johan Eurell, lantbrukare i Börstils socken, född 1869, har lämnat intressanta och detaljerade upplysningar om taktäckning och taknäver till upptecknaren Sigvard Cederroth. "Taknäver slet man bara i savningstí'n, han höll inte annars. När man fått ihop till en knippa åv såna där hoprullade näverlappar, bant man ett snöre om å då feck man en nävertupp. Taknäver lag man i press hemma i boden".

Näver som taktäckning i den uppländska byggnadstraditionen, dokumentation från 1920-talet. Foto Nils Ålenius.

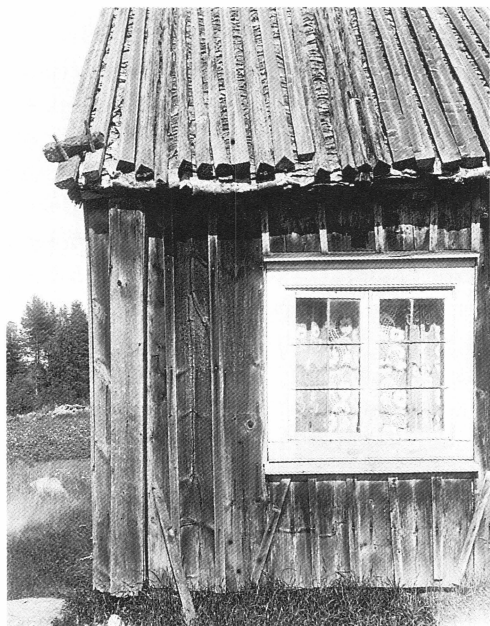

Näverlapparna hålls på plats med torv. Smedja, Vallskoga, Tolfta socken.

Nävern hålls på plats med stänger, s k färgtak.
Smedja, Hållen, Hållnäs socken.

Färgtak på bostadshus, Hållen, Hållnäs socken.

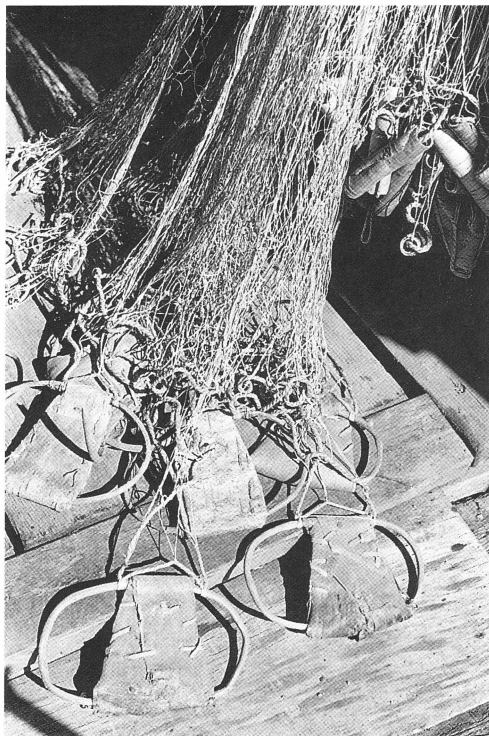
Sedan skulle nävern förberedas för taktäckningen. "Varenda näverlapp skulle skäras ren innan man bar opp'an på taket." Näverlapparna fästes vid underlaget, de s k räfstängerna, med små träpluggar av torrved, 1–1,5 tum långa. "Innan man nästa fast näverpliggen gjorde man hål mä en spik, som man räck ur igen."

De från nocken parallellt hängande "färgstängerna" skulle sedan trycka ner och hålla näverlapparna på plats. Begreppet färgtak som benämning på denna typ av taktäckning möter vi ofta i äldre uppländskt källmaterial. Den s k "tvärkrämiln" hade två stänger som las tvärs över färgstängerna, en på vardera takhalvan, med tvärstycken utanför gavelröstena och oftast med flata stenar som tyngd. "Tvärräm-miln hade man bara på små tak som bodar och lider mä nävertak eller halm."

Sänken, flöten och lurar

Ett primitivt och ursprungligt nyttjande av näverns specifika egenskaper finner vi i samband med kust- och insjöfisket och tillverkningen av sänken och flöten på fisknät. Praktiska och hållbara sänken, på Gräsö kallade "hallä", tillverkades av platta stenar, blytyngder eller gjutjärnsbitar som lindades in i näverfodral som syddes ihop med rottrådar gjorda av kluvna granrötter.

Fisknätens kantrep, "lärn", hölls ofta flytande med hjälp av enkla små flöten, gjorda av hoprullade näverbitar. Bondefiskaren Oscar Andersson i Söderboda på

Sänken av björknäver och vidjor. Gårdskär, Älvkarleby socken. Hemslöjdinventeringen 1979.

Flöten av rullad näver. Såghamn, Hållnäs socken. Hemslöjdinventeringen 1979.

Gräsö, har tillverkat näverflöten, s k "tyllra". "Man klöpp till tyllran av lagrade näverflok. Remsorna skulle vara 5 cm breda och 15 cm långa. Sedan kokades vatten i en kastrull på spisen och man släppte i näverremarna. På ett ögonblick snodde nävern ihop sig automatiskt. Man tog upp nävern medan den var våt och varm. Näten var beredda intill. Så rullade man på de mjuka tyllran och sedan fick de torka. Tyllran från gamla nät kunde användas till nya, 3-4 omgångar."

En helt annan användning av näver har lämnat spår inom den nordliga del av Uppland som sammanfaller med det s k fäbodområdet. Här var det brukligt att boskapen sommartid fördes till bete på fäboden som låg i skogen, långt bort ifrån gården. På den isolerade fäboden behövde vallflickorna ljudande instrument att kommunicera med, vilka ibland också användes för att locka på boskapen och skrämma bort rovdjur. Ett sådant instrument var näverluren. Två typer tycks ha förekommit i Uppland liksom inom det övriga fäbodområdet, en kortare modell som lämpade sig för kraftiga signaler och en betydligt längre typ som gav möjlighet att blåsa melodier. Näverlurarna bestod av en trästomme som klövs så att mörgen kunde avlägsnas, varefter en trattformig öppning täljdes i ena änden. Sedan halvorna bundits ihop med rotband eller järnringar, lindades luren efter konsstens alla regler med smala näverremor som skulle vara så färskas som möjligt, för det var viktigt att luren blev tät.

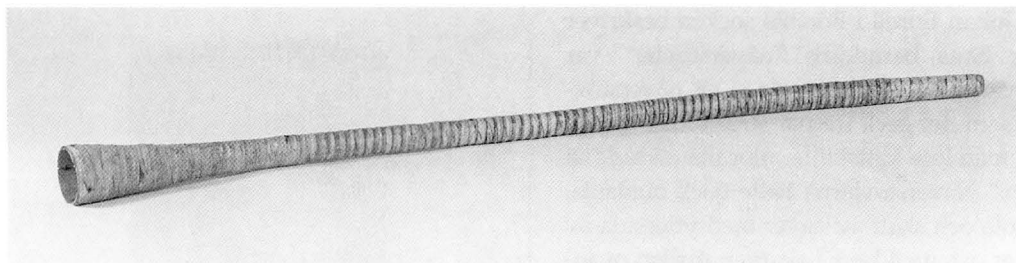

Foto: Uplandsmuseet

Näverlur som troligen använts på fåbodvallen som tillhörde Yttre by i Tierps socken i början av 1800-talet.

Ett litet bortglömt och oansenligt musikinstrument var den s k näverlappen som tillverkades av en näverbit som man kunde blåsa genom och framkalla toner. En sagesman uppger från Nora socken: "...på våren skars en liten näverlapp ut ur björken och man blåste på den melodier, man 'spelade på näverlapp'."

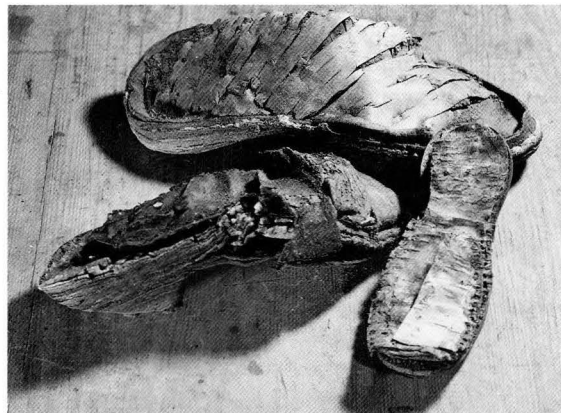
Näver i upplänningarnas skodon

När målaren Erik Pettersson i Tibble, Björklinge socken, 1916 berättade för Anna Björkman på Sätuna om dräktskicket i socknen på 1860-talet, nämner han bl a att "näfverskor begagnades också mycket både i hvardagslag och i kyrkan". Med största säkerhet avser Pettersson här s k svenskskor som hade en mellansula av näver och då skosulan på dessa var fastsydd med beckstråd, förekommer ibland även benämningen becksömsskor. Det finns gott om exempel på svenskskor i uppländska bygder och i den stora skosamling från tre århundraden som påträff-

fades på Vargsättra gård i Riala socken, kan skotypen ingående studeras.

Även från Skuttunge socken finns upplysningar om svenskskor att hämta. "Skorna voro gjorda av hemsmordt läder med näfverbottnar och vidbarkade sulor, samt storskalliga spikar i klackarne. Det var skomakarens sak att bruka, smörja och svarta lädret."

Foto: Tommy Arvidson

Skor av s k svenskskotyp som i sitt trasiga skick blottar det isolerande näverskiktet i sulan. Vargsättra, Riala socken.

Johan Eurell i Börstils socken beskriver hur hans barndoms "näverstövlar" var konstruerade. "Man hade stora näverstövlar som det gick tre par strumpor i. I dom lag man lösa kattskinnssulor må då luddna opp." Näverstövlarna hade tjock bindsula, insula och skaft av näver med yttersula av läder och med beck i skarven mellan ovanläder och näverskaft för att göra becktrådsömnen där ännu tätare. "Vi tog hem skomakar'n som feck göra näverstövlar å dom var varmare än läderstövlar."

Har då den norrländska, enkla, flätade näverskon för vardagsbruk tillverkats och använts i Uppland? Av allt att döma har förekomsten varit obetydlig men ett och annat belägg finns dock från de norduppländska socknarna.

Exemplen ovan visar tydligt att det i skriftliga källor kan vara svårt att uppfatta vilken skotyp som avses. I äldre bouppteckningar tycks det vara så att man med benämningen näverskor för det mesta avser svenskskor med mellansula av näver.

Svepta burkar och flätade kontar

Ett vanligt sätt att tillverka kärl av näver var att svepa ett näverflak runt en rund eller oval botten av bark eller trä. Näversvepets kanter lades omlott och syddes ihop med stygn av rottågor eller tampades, d v s sattes ihop med dekorativt utformade låsfogar. Sveptekniken användes ofta till burkar med tättslutande lock. Locken kunde antingen vara svepta och sydda för

Burk av näverflak som svepts kring en botten och sytts ihop. Rickbo, Östervåla socken.

att skjutas ned över burkens överkant eller tillverkade av en träplatta som exakt passade till burkens insida. Dessa svepta näverkärl har använts för förvaring av t ex smör, kaffe, snus och tobak.

En helt annan teknik är flätning med smala näverremсор enligt tuskaftsprincipen. Vanligast förekommande är näverflätningen i de skogsbygder till vilka finska svedjebönder flyttade på 1500- och 1600-talen. Uppland befinner sig således återigen på marginalen till det stora sammanhängande slöjdområde som präglas av näverflätningstekniken och den mångfald av produkter till vilka den lämpat sig väl.

Det finns dock enstaka uppländska föremål tillverkade av flätad remsnäver i museers och hembygdsföreningars samlingar samt i privat ägo. Bland dessa kan nämnas kontar med lock och bärremmar, burkar samt saltflaskor.

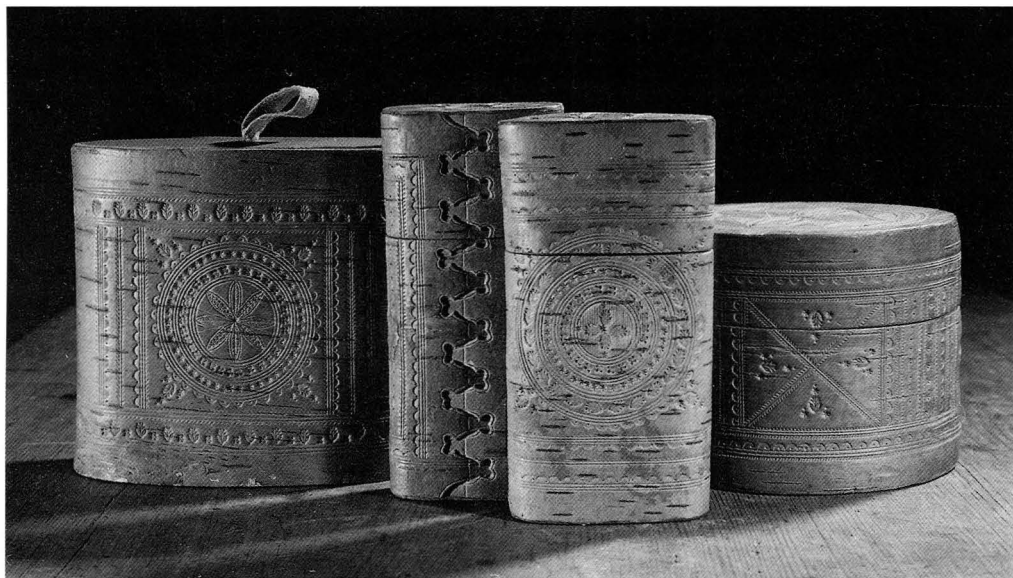

Foto: Tommy Arvidson

Svepta näverföremål med dekorativa låsfogar och rik ornering, tillverkade av Johan Lindroth, Vendels socken, 1910. Hemslöjdsföreningens arkiv, Upplandsmuseet.

Mystiken kring de tampade näverföremålen

En specifik och helt avgränsad grupp föremål av näver finns lustigt nog bevarad endast i Uppland. Det är ett stort antal svepta askar, dosor och fodral som sammanfogats genom tampning med synnerligen konstfullt utformade låsfogar. Förutom denna dekor har näversvepens yta fyllts med nedsänkta, geometriska ornament som sannolikt har åstadkommits genom ristning och med stansar. Etnologen Nils Lithberg har studerat föremåls-

gruppen ingående och redovisar sina teorier i uppsatsen *Uppländsk näverplastik*, publicerad 1915.

De dekorerade näverföremålen har tillverkats under en begränsad period, från 1765 till och med 1900-talets början. Geografiskt kan produktionen i stora drag inringas till socknarna Vendel, Dannemora och Tierp.

Nils Lithberg har analyserat ornamenten samt hur de kombinerats och funnit att de kan indelas i tre huvudgrupper beroende på mönstertyper och placering på näverytan. Några motsvarigheter till den

egenartade dekoren på näverdosorna kan Lithberg inte finna, varken i Sverige eller i Finland. Det enda föremål som mönstermässigt visar någon släktskap med näverarbetena är en trädosa, daterad 1725, också den från Uppland, närmare bestämt Vätö socken.

Syftet med Nils Lithbergs studie av de ornerade näverföremålen var att utröna varifrån traditionen härstammade och varför den var så isolerad i norra Uppland. Hans slutsats blev både våghalsig och faschinerande. En stor del av Karl XII:s krigsfångar vistades i Sibirien där de tillägnade sig specialkunskap i näverslöjd, i samvaron med de sibiriska näverfolken. Vid återkomsten till Sverige på 1720-talet, fanns slöjdkunnandet med i bagaget och verksamheten kunde fortsätta på hemmaplan. Det måste betraktas som en tillfällighet att f d fångar slog sig ned i Uppland och att tekniken endast bevarats här, menar Lithberg.

Hur nu än den egenartade tekniken sprungit fram, utvecklats och hamnat i norra Uppland, så är den omfattande och varierade produktionen i sig, en intressant företeelse. F d soldaten Erik Lindroth, född 1795 och hans son Johan Erik Lindroth, båda bosatta i Vendels socken, stod för en betydande tillverkning av snusdosor, glasögonfodral, cigarrfodral, pennfodral, manschettaskar, kragaskar och många andra ting, tänkta för funktionella ändamål.

I utställningskatalogen från den stora hemslöjdsutställningen i Uppsala 1915,

kan vi se att Carl A. Ljungberg i Dannemora lånat ut 7 miniatyrdosor av näver, 2 burkar, runda, dito, 1 glasögonfodral, dito, 3 cigarrfodral, dito, 1 cigarettfodral, dito, 1 servettring, dito, 1 miniatyrburk, dito samt två hängkorgar, dito. Ljungberg var länsman i Dannemora och utövade en omfattande förmedlingsverksamhet av slöjdprodukter. Han köpte in slöjdarnas alster och lämnade dem till försäljning i hemslöjdsmagasin och andra affärer.

Flera av de näverföremål som lånades in till hemslöjdsutställningen 1915, förvärvades sedan av den nybildade hemslöjdsföreningen till den samling av uppländsk slöjd som man successivt började bygga upp. I föreningens katalog över inköpta slöjdföremål finns en intressant notering i anslutning till de tampade näverföremålen: "Nr 1-18 tillverkade av Johan Lindroth i Hof, Vendels socken, död 1911. Han har lärt sig konsten av fadern, soldaten Erik Lindroth, Dannemora, vilken kommenderad som fältväbel på Långholmen 1850 inhämtat konsten av en fånge, om vilken inga uppgifter föreligga."

Läsaren får själv ta ställning till i vilken grad dessa rader stärker eller försvagar Lithbergs teori om ursprunget till den udda produktionen i näverslöjdens gränsland.

Hjort Anders och näverslöjden

Särpräglad är också en annan grupp näverprodukter som förfärdigats i Uppland på liknande villkor men i ett helt annat

Foto: Tommy Arvidson

Svepta näverburkar tillverkade av Hjort Anders Olsson 1947.

utförande. Det är storspelmannen Hjort Anders Olssons svepta näverburkar från 1900-talets början.

Hjort Anders föddes 1865 i Bingsjö, Dalarna, där han inte bara tillägnade sig det musikaliska arv som gjort honom så känd, utan också konsten att slöjda i näver. Men det var först efter det att Hjort Anders bosatte sig i Uppland 1906, som han verkligen började att utöva denna konst.

De signerade näverburkarna gick bra att sälja i Uppsala och senare på Skansen där Hjort Anders blev en ofta anlitad spelman. På detta sätt kunde inkomsterna drygas ut och näverslöjden blev tidvis betydelsefull för familjens försörjning.

Upplandsmuseet förvärvade 1991 fyra stycken runda näverburkar med lock i olika storlekar, vilka är representativa för Hjort Anders högst personliga och frimodiga teknik. Burkarna är gjorda av näver-

flak som svepts kring en träbotten och tampats, men svepen är också sammanfogade med stift av gulmetall, en djärv avvikelse från traditionen som Hjort Anders helt utan ängslan praktiserade. Näverburkarnas särart och karaktäristiska uttryck måste tillskrivas den mycket fria, lekfulla och ibland humoristiska dekoren. Hjort Anders har inspirerats av och utnyttjat naturliga mönsterbildningar i björknävern och målat mönster och figurer med tusch i svart, rött och grönt.

Den litteratur som behandlar svensk slöjdtradition och i synnerhet näverslöjd, hoppar konsekvent över Uppland, utan kommentarer. Slöjden är visserligen, som visats ovan, en verksamhet i marginalen, både geografiskt och ekonomiskt, men som sådan ändå intressant och värd att uppmärksamma i sitt sammanhang.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala (ULMA):

Diverse frågelistsvar och upppteckningar från Uppland rörande slöjd.

Upplandsmuseet, Uppsala:

Föremålskatalogen, Hemslöjdsinventeringen i Roslagen 1979, Hemslöjdsföreningens föremålskatalog samt diverse upppteckningsmaterial.

Tryckta källor

Atlas över svensk folkkultur 1. Materiell och social kultur. Utgiven av Sigurd Erixon. 1957.

Eliasson, Jan, Förhållanden och seder i Skuttunge för omkring 70 år sedan. Upplands fornminnesförenings tidskrift, häfte 1929. Uppsala 1913.

Hübinette, Petrus, Upplandsallmogens liv och levnadsförhållanden i gången tid. Uppsala 1923.

Kransen. Ett medeltida kvarter i Uppsala. Upplands fornminnesförenings tidskrift 50. Uppsala 1984.

Liby, Håkan, Folkligt dräktskick i Björklinge socken vid 1860-talet. Björklinge förr och nu 1982.

Liby, Håkan, Hemslöjd i rörelse. Årsboken Uppland 1990.

Lithberg, Nils, Uppländsk näverplastik. Allmoge och hemslöjd. Uppsala 1915.

Nylén, Anna-Maja, Hemslöjd. Lund 1970.

Johansson, Henrik och Palm, Ola, Näver. Helsingborg 1984.

Ternhag, Gunnar, Hjort Anders Olsson – spelman, artist. Hedemora 1982.

Uppsala läns hemslöjdsutställning i Uppsala 1915. Katalog.

Ågren, Katarina och Lundholm, Karin, Näverslöjd. Falköping 1973.

*Håkan Liby är biträdande
landsantikvarie vid Upplandsmuseet.*